

ПРЪСТЕНИ ПЕЧАТИ ОТ НЕКРОПОЛА ПРИ ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“

Мирко РОБОВ (Велико Търново)

Предмет на настоящото изследване са група пръстени, открити в двора на църквата „Св. Димитър“. Сред намерените общо над осемдесет подобни находки, в гробове, както и в пластовете извън тях, пръстените с надписи и изображения, използвани за поставяне на печати, са сравнително малко. Всъщност приблизително подобна е статистиката и при проучването на некрополи от столичния период на Търново, въпреки съществената разлика в предназначението на въпросните пособия като израз на социалния и административен статус на притежателя и ползвателя им.

Пръстените от този вид са различни по вид и форма, като отливката е най-често от сребро и по-рядко от бронз. Врязаното изображение най-вероятно е постигано след отливането на изделието в резултат на допълнителна гравировка. Запазените образци илюстрират добро технологично и художествено умение, видим усет за стил и композиция в оформлението на лицевата част на изделието.

Използването на пръстени като печати е известна и добре изследвана стара традиция, позната още от Античността. Употребата им продължава и през Средновековието¹.

Една сравнително добре и цялостно проучена група паметници илюстрира използването на тези подпечатващи устройства по време на Втората българска държава, като хронологичната рамка се затваря във времето от края на XIII—XIV век. Въпросните находки произхождат от различни краища на държавата. Обхванати са в няколко типа. Изработени са чрез отливане, предимно от злато и сребро. Обособени са типологично в няколко подгрупи въз основа на общото им устройство, техниката на изработка, украсата и оформлението на лицевата повърхност. Част от тези пръстени се идентифицират със своя притежател, добил с административния си ранг правото да поставя собствен щемпел, чрез изписване на неговото име и длъжност в кръгов или редов надпис.

Различни символи, поставени в различни композиции, дават основание за определянето им също като печати на друга група пръстени, върху които обаче липсват надписи.

Като печати са определени и някои пръстени, върху които изображението е в позитив, допускайки възможността за обратно четене след поставянето на щемпела (т.е. отляво надясно)².

Използването на пръстени като печати се запазва като традиция и през вековете на османското владичество. Група от такива находки, 13 на брой, обнародва Ал. Кузев още в началото на 60-те години³. Идентични екземпляри са установени и на други места. Употребата им обаче, в условията на чужда държавна власт, вече не може да се свързва като конкретен израз на административния или социалния статус на притежателя, а по отношение на други, най-често стопански функции, където поставянето на личния знак е било вече елемент на делова и предприемаческа дейност. В това отношение показателен е и фактът на местата, където се откриват тези находки — т.е. вече не толкова административните центрове на държавата, колкото средища на активна производствена и най-вече търговска дейност.

Некрополът при църквата „Св. Димитър“ е сред най-големите прочувени християнски некрополи от столичния период на Търново, както и най-големият от следстоличния период на града. Установени са общо над 500 гроба⁴.

60 от гробовете са в очертанията на църквата и двете ѝ външни галерии, като за далеч по-малка част от тях със сигурност се счита, че са синхронни на храма. Два от въпросните гробове предхождат изграждането на страничните галерии, като попадат под техните зидове.

След прекъсване от около един век, през втората половина на XIV век върху територията на оградното пространство на манастира се създава голям християнски некропол, като гробищна църква е вече нова постройка, издигната непосредствено южно от „Св. Димитър“, с материали, взети от нейните разрушения. С известни преустройства тази църква, означена като № 2, просъществува до края на XVI век⁵.

Обслужването на некропола в продължение на повече от два века тъкмо от тази втора църква обяснява и ситуирането на гробовете, с видимо по-голям интензитет, тъкмо южно от останките на средновековния храм. Така, от установените общо 60 гроба в очертанията на този храм, 42 са върху неговата южна галерия, оставайки в хронологичната рамка от втората половина на XIV до началото на XVII век.

Особено интензивно са извършени погребения, когато некрополът тук се е развивал около вече възобновената в началото на XVII век църква „Св. Димитър“, със същия план, но с нови конструктивни решения. Тогава е била и повторно стенописана⁶. Всъщност това е времето, кога-

то най-вероятно е била обърната в джамия „Св. Четиридесет мъченици“, както показват данните от проучването на нейния некропол. Така очевидната нужда от нов голям християнски храм за нуждите на обитателите от подножието на Царевец и Трапезица (т.е. в рамките на т.нар. „Нов град“) е била запълнена тъкмо с възстановяването на стария храм на Асеневици, а некрополът около нея е обслужвал вече нуждите на християнското население от целия район.

Както посочихме, извън многобройните и съществени данни, които проучването на този некропол поднася по отношение на социалния профил на обитателите от района, на тяхната битова и имуществена характеристика и т.н., са открити и група пръстени, използвани като печати от притежателите им и отнасящи се към епохата на османското владичество.

Два от пръстените са намерени в гробове в очертанятия на южната галерия на „Св. Димитър“, ситуирани в един и същ хоризонт, като единият е датиран с монета.

Останалите пръстени произхождат северно от църквата, като някои от тях са намерени непосредствено в гробове.

По отношение на оформлението си пръстените печати се обособяват в няколко групи:

Пръстени с халки, отлети от сребро, с прикрепена отгоре плочка от камък (ахат), с връзан върху нея редови надпис.

От тази известна и изследвана група, която намира особено разпространение през XVII—XVIII век, както показват находките от други големи центрове на територията на страната, както и в един по-широк ареал⁷, в некропола на „Св. Димитър“ е намерен само един екземпляр. Тази група пръстени печати е подробно изследвана още в началото на 60-те години от Ал. Кузев, с представените от него 7 почти идентични образци на пръстени с прикрепени на тях камеи или пък само запазени камеи. Надписите са на гръцки, с палеографски особености, които подкрепят датировка XVII—XVIII век⁸.

Пръстенът от „Св. Димитър“ е сребърен, открит върху малкия пръст на лявата ръка на погребания в гроб № 26 (всъщност така, както се е носел по стара традиция пръстен печат). (Обр. 1) (Обр. 2) Намерен е с две монети, по-късната от които е пробита, сечена от крал Сигизмунд III (1587—1632 г.). Оформлението на осмостенната плочка е напълно идентично с варненските образци, което добре илюстрира разпространението на този вид пръстени печати. Най-отгоре, в средата на изпълнено с растителни орнаменти поле, е поставен кръст. Връзаните букви са разположени в три реда, като е изписано:

Обр. 1. Пръстен с редови надпис в негатив на гръцки

Обр. 2. Отпечатък от пръстена с надпис на гръцки

+
парАск
евагіо
вані

Най-отдолу, вдясно, несъразмерно с останалите буквени знаци, а вероятно като допълнителна гравировка, в останалата част от полето личат още някои знаци, означаващи година. Като личен пръстен изследователите свързват означената под името на притежателя година с важен момент от неговата биография⁹. Това е всъщност единственият екземпляр от тази известна група пръстени печати, открит в некропола при църквата „Св. Димитър“.

• Втора група е представена от пръстени, излети цялостно, с различна форма на плочката, с врязан върху нея надпис в негатив (като последваща работа, след отливането на изделието) и с допълнителни орнаменти в полето около надписа. Такъв екземпляр е установен в съседен на посочения гроб и на същия хоризонт (очевидно погребенията са близки по време), в очертанятията на южната галерия на храма.

Пръстенът е излят от сребро, като плоската халка в прехода към плочката е орнаментирана с лъвски лапи. (Обр. 3) Плочката е с осмоъгълна, с издължена форма, разграфена с две хоризонтални линии на три полета. В първото от тях е врязан кръст между две двойки косо разположени черти. В средното поле е изписано в плитък релеф **ИВАН** в негатив. В третото поле, т.е. отдолу, най-вероятно е била изписана годината. Размерът на халката показва, че и този пръстен е бил носен на малкия пръст на погребания.

Обр. 3. Пръстен с врязано в негатив име **ИВАН**

• Бронзов пръстен. Елипсовидна плочка, разположена напречно на кръжилото. (Обр. 4) Върху гладкото ѝ поле са гравирани (или по-скоро като резултат на самото отливане) буквите **N:T**, отделени една от друга с две вертикално поставени точки. В горната част на кръжилото, от двете страни на плочката е гравиран растителен орнамент (клонки с листа, означени с мрежест орнамент).

Обр. 4. Пръстен с врязани инициали **N:T**

● Лят сребърен пръстен. (Обр. 5) В горната му част халката се разширява в кръгла плочка. В горната половина от полето на плочката (т.е. кръга) е гравирани в позитив надпис (лично име): КОЛЮ. В долната половина от кръга е врязан малък равнораменен кръст, поставен между две розетки от къси врязани пресичащи се линии. Пръстенът е намерен в гроб №305, датиран с монета на султан Абдул Хамид I (1774—1789 г.). Диаметърът на халката показва, че е стоял на малкия пръст на притежателя му. При тази находка надписът е в позитив, но композицията върху лицевата страна като цяло е доста сходна с тази върху находки, използвани като печати.

Обр. 5. Пръстен с врязано име КОЛЮ

● Бронзов пръстен. Част от кръжилото е отчупено. Плочката с форма на квадрат, със заоблени върхове. (Обр. 6) В полето между две успоредни врязани черти е гравирани надпис в позитив: КУНА. Палеографските особености в начертанието на буквите ги доближават по-скоро до някои по-ранни по време паметници. От двете страни на надписа (отгоре и отдолу) са врязани геометрични орнаменти. В горната част на кръжилото, от двете страни на плочката, са врязани начупени линии.

Обр. 6. Пръстен с врязано име КУНА

• Третата група пръстени се представя от няколко образци (т.е. пет), намерени в гробове северно от църквата. Излети са цялостно, от сребро и бронз, като върху плочката е нанесено с врязан орнамент стилизирано изображение на човешко лице. (Обр. 10, Обр. 11) При различните екземпляри изображенията са приблизително сходни, но очевидно не са продукт на леярската технология, а на допълнителна гравировка, което е видно от някои различия в пропорциите, както и в подробностите при отделните изображения. При един от пръстените, от двете страни в долната част на кръглата плочка са изписани в плитък релеф букви, най-вероятно инициали, идентифициращи притежателя на пръстена.

Обр. 10. Пръстен с изображение на човешко лице

Обр. 11. Пръстен с изображение на човешко лице

Особеност при тази група пръстени е несъразмерно големият диаметър на плочката спрямо този на халката, несъмнено също предназначена за носене на малкия пръст на притежателя.

Възможна е употребата и като печати на друга група пръстени, също с малък диаметър на халката, с вдълбани или врязани изображения на Богородица Оранта (Обр. 7); на лилия (Обр. 9); на кръст (Обр. 12); на

композиция от геометрични фигури (Обр.8, Обр.13), доста различна от традиционния орнаментален репертоар при този вид накити. Тук ги представяме единствено като възможност за подобно предназначение, но също и като аналогия на някои сходни образци от времето на зрелия феодализъм, за които редица изследвачи приемат подобно тяхно предназначение¹⁰.

Обр. 7. Пръстен с изображение на Богородица Оранта

Обр. 9. Пръстен с изображение на лилия

Обр. 12. Пръстен с врязан кръст

Обр. 8. Пръстен с изобразена геометрична композиция

Обр. 13. Пръстен с изобразена геометрична композиция

Като цяло наличието на подобни находки в гробове от некропола при църквата „Св. Димитър“, свързани с възможността и правото на поставяне на личен знак, е важен щрих в изследване на пъстрата социална картина на обитателите в подножието на Царевец и Трапезица и едно косвено свидетелство за стопанската характеристика на този район от града, несъмнено и като оживено средище на стоково-паричната размяна и занаятчийското производство.

БЕЛЕЖКИ

¹ Йорданов, И. Корпус на печатите на средновековна България. С., 2001, с. 138–144.

² Тотев, К., Чокоев, И. Златни и сребърни пръстени-печати на територията на Балканския полуостров. Известия на историческия музей — Кюстендил, 1993, т. V, с. 391; Йорданов, И. Корпус..., с. 138.

³ Кузев, А. Пръстени-печати от късното средновековие във Варненския музей. ИВАД, 12, 1961, с. 81–89.

⁴ Николова, Я. Робов, М. Храмът на първите Асеневици. В. Търново, 2005, с. 99–108.

⁵ Робов, М. Църква № 2 и проблемът за хронологията на църковното строителство в източното подножие на Трапезица. Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, с. 113–119.

⁶ Николова, Я., Робов, М. Храмът на първите..., с.96.

⁷ Заллеская, В. Н. Коллекция византийских и поствизантийских перстней. Византий и Ближний Восток. СПб, 1994 с. 98—99 (вж. рис. 2—4, 5, 6).

⁸ Кузев, А. Пръстени-печати..., с. 84; с. 85, Обр. 4, 5; с. 86, Обр. 6, 7; с. 87, Обр. 8, 9; с. 88, Обр. 10, 11.

⁹ Заллеская, В. Н. Коллекция..., с. 99.

¹⁰ Тотев, К., Чокоев, И. Златни и сребърни....., с. 391; Александрова, С. Сребърен пръстен от село Крушето, Великотърновско. ИРИМВТ, XV—XVI, 2000—2001, с. 152—156; Бранка Иванић. Прстење српске средњовековне властеле. Београд, 1998, 14; 42 (сл. 17); Милошевић, Д. Каталог накита од XII до XV века из збирке Народног музеја у Београду, Београд, 1990, кат. бр., 57—64; 112—127.